

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Hadrovics László, az etimológus*

1. „Hadrovics László az ötletekben leggazdagabb és legtermékenyebb magyar etimológusok sorába tartozott” – állapítja meg életrajzírója, a szintén kiváló etimológus Kiss Lajos, aki jól ismert Hadrovics-életrajzában külön fejezetet szentel Hadrovics László etimológiai munkásságának (KISS 1999: 59–76). Kiss Lajos alapos és szakzerű értékelése természetesen ma is megállja a helyét, ezért itt most nem kívánok ahhoz képest valami új értékeléssel előállni, hanem részben személyes élményeimet is felelevenítve néhány példa segítségével próbálom jellemezni etimológiai módszereit.

Jómagam nem voltam Hadrovics László tanítványa a szó szoros értelmében, egyetemi tanulmányaim alatt (1969–74) ugyan – az Orosz Filológiai Tanszék mellett – az általa vezetett Szláv Filológiai Tanszék hallgatója is voltam, ám lengyel szakosként nem volt szerencsém az ő órát látogatni. Orosz szakosként természetesen elsősorban mint a Hadrovics–Gáldi-féle kétnyelvű orosz–magyar, ill. magyar–oroszló szótárak egyik szerzőjét-szerkesztőjét csodáltam távolról, ha a folyosón láttam véletlenül.

Első etimológiai dolgozataimat nem is mertem volna ismeretlenül megmutatni neki, ebben Morvay Károly – akkoriban fiatal tanárom a lengyel szakon – volt a közvetítő, aki kézzel írt zsenyémet megmutatta a *Studia Slavica* főszerkesztőjének. Ő ezeket – legnagyobb meglepetésemre – elfogadta, sőt 1975-ben megjelent etimológiai tárgyú könyvét (HADROVICS 1975) azzal ajánlotta nekem, a zöldfülűnek, hogy „Zoltán Andrásnak újabb *Studia*-cikket várva – 1975. nov. 14. – Hadrovics László”. Morvay Károlyon keresztül hívott meg a szláv kruzások összejöveteleire, ami így rendszeres találkozásra adott alkalmat azután is, hogy ő 1974-ben befejezte egyetemi pályáját, én pedig éppen megkezdtem azt.

Akkoriban – őszintén szólva – nem ismertem Hadrovics László etimológiai munkásságát. Most visszatekintve a hozzám, illetve zsenyéim iránt való jóindulatát nem tudom másban látni, mint hogy én akkor még ugyan zömmel nem szláv–magyar etimológiákkal, hanem interszláv nyelvi kapcsolatokkal foglalkoztam, de kutatási módszerünk – részemről ösztönösen – hasonló volt annyiban, hogy én is az olvasott régi szövegekből merítettem az inspirációt, ha nem is átütően innovatív, de bizonyos részleteket mégis új megvilágításba helyező etimológiáimhoz. A Hadrovics László által főszerkesztett – és általa akkoriban az első betűtől az utolsóig kéziratban elolvasott – *Studia Slavica* hasábjain megjelent első dolgozatom az orosz *комната* 'szoba' szó etimológiájába vitt némi módosítást. Senki nem kétkedett abban, hogy a szó végül is a középkori latin (*camera*) *caminata* 'fűthető szoba' jelzőjéből származik, de a közvetítő nyelv kérdése függőben maradt, mivel a legtermészetesebben szoba jöhető lengyel *komnata* az oroszban **комната* (és nem a tényleges *комната*) hangsúlyt sugallná. Ezzel kapcsolatban mindössze annyit vettem fel, hogy amikor a keleti szláv nyelvekben a *комната* szó megjelent, akkor még a lengyelben is az első szótagon volt a hangsúly (vö. ZOLTÁN 1975). Hadrovics Lászlónak 1975-ben a Nyelvtudományi értekezések 88. számaként megjelent és az említett módon nekem ajándé-

* A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya által 2010. június 15-én Hadrovics László születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen elhangzott előadás szerkesztett változata.

kozott kis kötete vezetett be aztán az etimológia hadrovicsi módszerébe és ismertetett meg annak mélységével.

2. Hadrovics László egész életében hungarocentrikus szlavisztikával foglalkozott, noha pályája elején rövid ideig annál a Max Vasmernél volt ösztöndíjas Berlinben, aki később a ma is legjobbnak és legteljesebbnek tartott orosz etimológiai szótár (Russisches etymologisches Wörterbuch I–III. Heidelberg, 1953–1958, később Oleg N. Trubačev fordításában oroszul is) szerzője lett, tehát megvolt a lehetőség arra, hogy figyelme a tisztán szláv etimológiai kérdések felé forduljon. Néhány hónapos berlini tartózkodás után, 1935 végén azonban váratlan betegsége miatt meg kellett szakítania berlini ösztöndíjas tanulmányútját, így ez a kapcsolat megszakadt (HADROVICS 1977: 5–6, vö. KISS 1999: 22–3). Valószínű azonban, hogy a magyar nyelv szláv jövevényszavainak kutatása közben őt olyan szlávnak vélt szavak eredete továbbra is izgatta, amelyek a keleti szlávból származhattak. Így amikor én moszkvai aspiránsként főleg interszláv etimológiákkal foglalkoztam, elsősorban magyar érdekű etimológiáim váltották ki érdeklődését, noha biztos vagyok benne, hogy tisztán szláv érdekű etimológiáimat is olvasta, hiszen főszerkesztőként ilyen tárgyú írásaimat is ő javasolta közlésre a *Studia Slavic*ában. Magyar vonatkozású tanulmányaim közül elsősorban *émely* szavunk eredetéről írt cikkemet helyeselte (vö. HADROVICS 1989: 24), amelyben ezt a szót – pontosabban az *émely*- tövet – a keleti szláv *xmel* 'komló; szeszes ital, rosszullét' szóból vezetem le (ZOLTÁN 1979, magyarul: ZOLTÁN 1982). E cikkem megjelenése után egy alkalommal félrevont a kruzokban, és mintegy „rám bízott” néhány szót, amelyet ő óorosznak gondolt, hogy próbáljam meg igazolni a régi keleti szláv források felől e hipotézisét. Miután kudarcot vallottam és nem találtam további, valamennyire is fontos anyagot ezekhez a szavakhoz, e feltételezett keleti szláv eredetű szavak közül megnevezett néhányat később nyomtatásban is: *por*, *lánc*, *vászon*, *mókus* (HADROVICS 1989: 24).

A *lánc* keleti szláv eredetét lehetségesnek tartja a TESz. és az EWUng. is, azonban a szóföldrajzi adatok arra mutatnak, hogy a keleti szláv alakok (ukr. *ланцюг*, orosz csak déli és nyugati nyelvjárási – vagyis gyakorlatilag az ukrán és a fehérorosz nyelvhatár menti – *ланцýг*) a nyugati szlávból (vö. lengyel *łańcuch*) vannak átvéve. Így tehát ez a magyarban már 1405 óta adathozható szó nálunk biztosan nem keleti szláv eredetű, mivel az ukránban nincs meg a XV. század vége előtt, míg például a lengyelben már a XIV. század óta dokumentálható. Más kérdés a szó végső forrása, amelynek megítélésében szerintem Hadrovics volt hiperkritikus: az elődök (pl. a német Vasmer) által egyöntetűen német eredetűnek tartott szláv szó forrását valahol Keleten kereste (HADROVICS 1985: 334–336); a szlávsgón belüli szóföldrajz azonban ezt nem valószínűsíti.

A másik három szónak továbbra sincs megnyugtató etimológiája, viszont talán nem felesleges, ha megosztom a tudományos közvéleménnyel, hogy Hadrovics László mit gondolt róluk, hátha e szavak eredetéről való további közös gondolkodás során még hasznát vehetjük sejtéseinek. A *por* esetében Hadrovics László az ószláv **porъ* 'por' keleti szláv *порох(ъ)* alakjára gondolt, amelyből szerinte a szó végi *poroχ* > *poroh* *h*-jának elnémulása után lett volna *poró*, majd *por*. Az egyeztetésnek szláv szempontból semmi akadálya sincs, a jelentések tökéletesen egybeesnek, az akadály az ómagyar *pur*, amelyből a későbbi *por* jól megmagyarázható, míg fordítva bajosan. Tehát ez az etimológia magyar hangtörténeti szempontból igényelne inkább további vizsgálatot.

A *vászon* eredetét tekintve Hadrovics László valószínűleg azt várta a régi orosz források átvizsgálásától, hogy hátha a keleti szlávban sikerül megtalálni az összekötő láncszemet a magyar szó és az általa feltételezett görög etimonja között. Hadrovics László ugyanis a TESz. és az EWUng. felfogásával szemben nem az irámban kereste *vászon* szavunk forrását, hanem a görög βύσσος 'finom lenvászon, patyolat' βύσσινος 'lenvászonból készült' melléknévi származékának, pontosabban annak is főnevesült semleges nemű βύσσινον alakjának az átvételével számolt óorosz közvetítéssel. Ezt a szót az ortodox szlávok a β középgörög kiejtése alapján v-vel vették át, s lett belőle az ószlávban **вѣссонъ**, az orosz egyházi szlávban *вѣссонъ* (vö. or. R. *вѣссонъ* 'bisszus <igen finom, vékony kelmefajta>'). Ezt az etimológiát Hadrovics László meg is írta, hangsúlyozva, hogy a jelentés teljes és a hangalak nagymértékű egybeesése az első szótagi magánhangzó eltérése ellenére nem lehet véletlen (HADROVICS 1993). Sajnos azonban a Hadrovics László által használt forráskiadványok után megjelent orosz nyelvtörténeti szótárak, illetve a novgorodi és más északi nagyorosz nyírfakéreg-levelek sem hoztak semmiféle olyan újabb adatot erre a szóra az orosz régiségből, amely bármiféle áthidaló megoldást sugallna arra nézve, hogy miként lehetett a szláv *-i*-ből *-á*- a magyar *vászon* első szótagjában. Tehát bármily logikus és nyelvföldrajzilag természetes lenne is a szláv (nem feltétlenül óorosz, hanem az ószláv adatból ítélve akár bolgárszláv) közvetítés, a Hadrovics László által is elismert hangtani nehézség továbbra is fennáll. A XI–XIV. századi szókincset feldolgozó óorosz szótár által rögzített *воусинъ*, *воусъ* alakváltozatok (SDR 1: 499) sem visznek közelebb a megoldáshoz, mivel a magyar *-á*-t a szláv *-u*-ból sem könnyebb levezetni, mint az *-i*-ből. A régi keleti szláv alakok mind könyvnyelvi, tehát a szó ismertségét legfeljebb az orosz szerkesztésű egyházi szlávban dokumentálják, arra nézve nincs adatunk, hogy a népnyelvben használták volna, tehát annak sincs nagy valószínűsége, hogy a szó kereskedelmi úton jutott volna hozzánk. Ha viszont az egyházi nyelvből terjedt volna el, akkor a bolgár–macedón közvetítés valószínűbb lenne.

Ami a *mókus* eredetét illeti, itt orosz részről jobb a helyzet, mert hiszen e kis prémes állat több régi orosz neve közül (*бѣлка*, *вѣверица*, *вѣкъша*) az utóbbi (*вѣкъша* > *векша*) is jól dokumentálva van a régi oroszban, s mivel e kis állatok prémje korán értékmérővé, majd ténylegesen is pénzegység-névvé vált, gyakran fordul elő számok után partitívusi értelmű genitívus pluralis formában: *вѣкъшь* > *векои*. Hadrovics László éppen egy ilyen többes szám birtokos esetű *vekoš* alakból gondolta levezetni a magyar *mókus*-t. Gondolatmenetében szerepet játszott, bár hogy mondta volna-e, arra nem emlékszem, hogy éppen egy ilyen partitívusi alak átadása lenne valószínű akkor, ha a szó kereskedelmi úton került volna a magyarba. Ebben az esetben – a *por*-hoz hasonlóan – a tökéletesen egyező jelentés mellett a hangtani nehézségek nehezen áthidalhatók, mert míg egy Hadrovics által feltételezhetően átvett **vekos*-ból hangrendi kiegyenlítődéssel lehetett **vokos*, a további *v* > *m* hangfejlődésre már nehéz analógiát találni (*Mókos bőr* azonban van 1754 körül – NySz.). Meg kell azonban jegyezni, hogy a felületes nyelvi érintkezések során átvett szóbeli kölcsönzéseknél az idegen nyelvi forma elnagyolt átvétele nem ritka, s Hadrovics meg nem írt etimológiája legalábbis van annyira valószínű, mint a TESz.-ben és az EWUng.-ban képviselt hangutánzó eredet, amely egy 1702. évi adatban sugallt népi etimológiának az átvétele lehet („Az evet méltán nevezeték *mókus*nak az ő mokogásáról” – NySz.).

3. Hadrovics László természetesen nem csak ötletekkel, hanem számos jól megalapozott etimológiával is gyarapította a magyar szókincs eredetéről alkotott ismereteinket. Teljes áttekintése volt a magyar nyelv szláv jövevényszavainak szakirodalmáról, mégpedig azóta, hogy mint Kniezsa István „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című nagy művének (1955) egyik lektora, érzékelte, hogy „még mennyi minden tennivaló van ezen a területen” (HADROVICS 1997: 7). Kniezsa István munkáját rendkívül nagyra értékelte, de – mint írta – „a tennivalók ezen a területen már olyanok, amelyeket a hagyományos etimologizáló módszerekkel már nem lehet elvégezni. Mindkét oldalon az eredeti forrásokhoz kell visszamenni” (HADROVICS 1989: 24). Ezt a hagyományos „szótárforgató” módszert meghaladó új módszer, amelyet „forrásolvasó etimológiának” nevezett, látványos eredményeket hozott. Hogy csak a keleti szláv elemeknél maradjunk, ma már szinte hihetetlennek tűnik, hogy *csere* szavunknak még a TESz. I. kötetének megjelenésekor (1967) sem volt épkezláb etimológiája. S milyen egyszerűnek tűnik ma már, hogy a keleti szláv *čeredь* 'sorrend, (váltakozás folytán valakire rákerülő) sor' átvételéről van szó, amelyben „a szóvégi *-d* elvesztését a *medve* és *jegenye* analógiájával nem nehéz megmagyarázni”. Megjegyzendő, hogy Hadrovics a keleti szláv **čeredь* mellett a déli szláv **črěďь* alakot is figyelembe vette lehetséges átadó nyelvi alakként, hiszen a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldása után ebből sem lehetett más, mint **csered* (HADROVICS 1975: 63–5, vö. EWUng.). Hasonlóképpen nem volt elfogadott etimológiája *óriás* szavunknak, bár Munkácsi Bernát egyszer már felvetette, hogy összefüggésben lehet a skandinávok egy csoportjának, a varégeknek óorosz *varjag* népevével, de ő egy nem létező *varjažin* alakból indult ki, amit Kniezsa annak idején mint légből kapottat joggal elutasított. Hadrovics László az óorosz krónikákat böngészve felfigyelt a gyakran előforduló *варязи* többes számú alakra, amelynek palatalizált *z'*-jéből, pontosabban annak hanghelyettesítéséből levezethetőnek tartotta a magyar *óriás* *s*-ét (HADROVICS 1975: 67–70). Hadrovicsnak ez az etimológiája nem váltott ki teljes egyetértést. Az EWUng. első helyen hozza ugyan, de például JEVGENIJ CHELIMSKIJ (2000: 415) – szerintem hiperkritikusan – elutasította. HADROVICS azonban vissza-visszatért hozzá (1985: 383–4; 1989: 24), kiegészítve azt egy-egy újabb részlettel. Végeredményben minden hangtani kérdésre van elfogadható magyarázat, s számos nyelvből van példánk arra, hogy az 'óriás' fogalmára használt szó népnévből származik (vö. újabban: FAŁOWSKI 1998).

Hadrovics Lászlónak a TESz., illetve az EWUng. által elutasított etimológiái közül több ma talán mégiscsak megszívlelendő lenne. Így például számomra teljesen érthetetlen, hogy melyek azok a „részint szótörténeti, részint jelentésbeli nehézségek”, amelybe a TESz. szerint a *száll* ige Hadrovics által javasolt szláv származtatása ükőzik (HADROVICS 1965: 47). A *saditi se* 'letelepedik' szláv igével való kezdeti jelentésbeli egybeesése nyilvánvaló a *megszáll*, *szállás* szavakban ma is, a 'repül' jelentés másodlagos voltára számos bizonyítékkal szolgál a szerző „Magyar történeti jelentéstan”-ában (HADROVICS 1992: 303). Csak remélhető, hogy egy újabb, tudományos magyar etimológiai szótár vissza fog nyúlni ehhez és sok más meggyőző etimológiájához, s újból mérlegeli őket.

4. Általában is megállapítható, hogy az etimológia Hadrovics László életművében korántsem korlátozódik tisztán vagy főleg etimológiai tárgyú műveire (1965, 1975, 1985), hanem egész munkásságát átszövi, nagyszerű filológiai munkáit éppúgy, mint előbb említett Jelentéstanát. Egész életén átfüvölt a szerbhorvát nyelv magyar elemeinek vizsgálata, amelynek nyitányát a Melich-émlékkönyvben megjelent dolgozata (HADROVICS 1942), befejezé-

sét pedig az „Ungarische Elemente im Serbokroatischen” (HADROVICS 1985) vaskos kötete jelentette. Ez irányú munkásságát mások már méltatták. Befejezésül szeretném kiemelni mégis Hadrovics László munkásságának ezt a kettős irányát: éppúgy vizsgálta a szláv (és más) nyelveknek a magyarra gyakorolt hatását, mint ahogy a magyar hatást is eredményesen kutatta a szomszéd népek nyelvében és irodalmában. Etimológiai életművét egységes egészként kell kezelnünk, mert megszívlelendők azok a magyar etimológiai észrevételei is, amelyek az „Ungarische Elemente im Serbokroatischen”-ben vannak elszórva, míg bőséges szláv nyelvészeti és művelődéstörténeti anyagot tartalmaznak magyar etimológiai tárgyú dolgozatai is.

A hivatkozott irodalom

- BALÁZS JÁNOS szerk. 1989. *Nyelvünk a Duna-tájon*. Tankönyvkiadó, Bp.
- BOLLA KÁLMÁN sorozatszerk. 1997. *Hadrovics László (1910–1997). (A hetvenes évek magyar nyelvészei. Pályaképek és önvallomások 19.) ELTE Fonetikai Tanszék, Bp.*
- [CHELIMSKIJ] ХЕЛИМСКИЙ, Е. А. 2000. *Компаративистика, уралистика. Лекции и статьи*. Москва, 2000.
- FAŁOWSKI, ADAM 1998. *Nazwy olbrzymów w języku dawnych Słowian Wschodnich (przyczynek do studiów etnolingwistycznych)*. *Rocznik Slawistyczny* 51: 87–94.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1942. *A horvátban levő magyar elemek szóföldrajzi és időrendi problémái*. In: Melich-Eml. 1942: 104–16.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1965. *Jövevényszó-vizsgálatok*. *Nyelvtudományi Értekezések 50*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1975. *Szavak és szólások*. *Nyelvtudományi Értekezések 88*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HADROVICS, LÁSZLÓ 1985. *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1989. *A magyar nyelv kelet-közép-európai szellemi rokonsága*. In: BALÁZS JÁNOS szerk. 1989: 7–46.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. *Rendszeres gyakorlati szókinccsvizsgálat*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HADROVICS, LÁSZLÓ 1993. *Ungarisch *vászon* „Leinwand” – ein altrussisches Lehnwort*. *Anzeiger für Slavische Philologie* XXII/1: 61–2.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1997. *Hadrovics László vallomása pályájáról*. In: BOLLA KÁLMÁN sorozatszerk. 1997: 5–10.
- KISS LAJOS 1977. *Hadrovics László közléről*. In: BOLLA KÁLMÁN sorozatszerk. 1997: 21–7.
- KISS LAJOS 1999. *Hadrovics László. (A múlt magyar tudósai)*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Melich-Eml. 1942. *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*. Írták tisztelői, barátai, tanítványai. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- SDR. *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*. 1–. Москва, 1988–.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 1975. *Zur Etymologie von russ. *комната**. *Studia Slavica Hung.* 21: 369–71.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 1979. *К вопросу о восточнославянско-венгерских лексических связях старшего периода*. *Studia Slavica Hung.* 25: 465–73.
- ZOLTÁN ANDRÁS 1982. *Émely szavunk (szavaink) eredetéről*. *Magyar Nyelv* 321–8.